

THEOLOGIA PRACTICA

Karasszon Dezső*

Debrecen

A magyar reformátori istentisztelet kontúrjai Huszár Gál rubrikáiban (1560/61)

Iniquus sum ceremoniis, etiam necessariis („Ellensége vagyok a szertartásoknak, még a szükségeseknek is”). Ez a mondat nem valami elvakult 17. századi puritánus szájából hangzott el először, hanem a Luther Mártonéból.¹ Kellőképpen sarkított formában kifejezésre is juttatja nemcsak éppen a reformátor saját liturgikus alapmagatartását, hanem közvetlen vagy közvetett tanítványaiét, a magyar reformátorokét, közöttük például Méliusz Péterét is, aki, mint Czeglédy Sándor mondja:

„[...] rövid, de lázasan aktív debreceni működése alatt [...] részletesen kifejtette tanításait az olyan liturgiai alapfogalmakról, mint az áldozat, a papság, a sákramentumok, az imádság – de ki tudná írásai alapján részletekbe menően rekonstruálni például a debreceni gyülekezet vasárnap délelőtti főistentiszteletének rendjét? Vagy Ágendája alapján az úrvacsorai istentisztelet tényleges lefolyását? Méliusz úgynevezett Ágendája nem hasonlít a mai ágendákhoz abban, hogy pontosan megjelölt és elkülönített rubrikákból állana és részletes utasításokat adna. A hangsúlyt teljesen az illető szertartások tanbeli tartalmára helyezi; szertartási beszédek gyanánt

* Karasszon Dezső (1952) orgonaművész, nyugalmazott egyetemi tanár, 1976-tól a Debreceni Református Kollégiumnak, majd 1988-tól a Debreceni Egyetem Zeneművészeti Karának volt oktatója. Templomi orgonistaszolgálatot szintén Debrecenben, a nagyerdei református gyülekezetben, majd a református Kistemplomban végzett. Ebben a minőségében hozta létre 1993-ban a Schola Calviniana liturgikus énekegyüttest a 16–17. századi magyar református szertartási énekek korhű megszólaltatása céljából. Hanglemezein többek között Sweelinck, Frescobaldi, Bach, Liszt, Franck, Gárdonyi Zoltán és Gárdonyi Zsolt műveit tolmácsolja. Írásbeli munkái közül a Gárdonyi Zoltán életéről és művészetéről készült monográfiája a legjelentősebb (*Gárdonyi Zoltán. Magyar zeneszerzők* 8. Mágus Kiadó, Budapest 1999), valamint tankönyve (*Bevezetés a magyar református egyházzene világába. Lelkipásztorok, kántorok, tanárok, iskolai és gyülekezeti kórusok számára*. Kálvin Kiadó, Budapest 2008).

¹ Czeglédy Sándor: Méliusz ágendája és himnológiai tevékenysége. In: Bartha Tibor (szerk.): *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Studia et Acta Ecclesiastica* 2. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1967, (353–391) 356.

hosszú, theologiai jellegű fejtegetéseket ad; nem tűnik ki, hogy szertartási formulait mennyiben tekinti kötött szövegeknek; imádságokat egyáltalán nem közöl; a gyülekezeti és szertartási énekeknek még csak a helyét sem jelzi [...].²

Aki ezeknek a mondatoknak az igazságát belátja, annak sokszorosan fel fog értékelődni a korabeli énekeskönyvek jelentősége, amelyek éppenséggel az istentisztelet „tényleges lefolyására” vetnek fényt, mégpedig két irányból is. Egyrészt úgynevezett „rubrikáik”, magyar vagy latin nyelvű funkcionális utasításaik révén, amelyek megadják, hogy egy adott tételt a liturgiának melyik pillanatában kell megszólaltatni, és ezzel magát a liturgikus pillanatot is a nevének nevezik. (Amint az Czeglédy Sándor fenti szavaiból is kiderül: ezt a szívességet az egykori agendáskönyvek nem teszik meg az utókornak.) Természetesen ott vannak azután másrészt maguk az énekszövegek, amelyek nem valamiféle parttalan, önmagában lebegő költői ihletnek köszönhetik a létrejöttüket, hanem az esetek nagy-nagy többségében kimondottan a liturgikus pillanat indíttatásából származnak, és ezt adott pontokon leplezetlenül el is árulják. A kettő egybevetésével – és ez már a harmadik lépés – részleteiben is bemutatathatóvá válik, vajon mit tekintettek a reformátorok egyik, másik vagy harmadik liturgikus pillanat akár gondolati-teológiai, akár érzelmi-poétikai értelemben vett tartalmának.

Azt persze egyelőre csak remélni lehet, hogy az énekeskönyvek szórványos (de egyáltalán nem ritka!) liturgikus utalásai egyszer majd egymás mellé rendezve fedik le a reformátori istentisztelet teljes egészét, vagy legalább kirajzolják annak „kontúrijait”. Hosszabb távon azonban talán nem lehetetlen még az sem, hogy az egymást viszonylag sűrűn követő énekeskönyvek a maguk eltérő felépítésével és változó preferenciáival a liturgikus koncepció egészére, illetve annak a történelmi változásaira nézve fognak értékes információkat szolgáltatni.

I.

Az 1560/61-es debreceni énekeskönyv az első kottás oldalán, rögtön, az oldal tetején Huszár Gál a következő rubrikával adja meg az énekek első csoportjának liturgikus funkcióját: *A Szent Lélek ajándékáért való könyörgések a prédikáció előtt*.³ Világos, hogy a református istentiszteletnek arról a pillanataról van szó, amelyet a 20–21. századi gyakorlat is egy énekkel jelöl meg („közének”). Hogy valóban az adott funkcióban alternatív választható énekek csoportja következik, azt a könyv szerkesztője az egytől négyig futó római számokkal is érzékelteti:

² Czeglédy Sándor: *i. m.* 356.

³ Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretet. Kálmáncsehi Márton: Reggeli éneklések. 1560–1561.* A kísérő tanulmányt írta Borsa Gedeon. Bibliotheca Hungarica Antiqua XII. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983, Aiii lap. [Faksimile kiadvány.]

- I. *Jövel, Szent Lélek Isten* (368/542⁴)
 II. *Jer, mi kérjünk Szent Lelket* (234/548)
 III. **Azon nótára**
Adj, Úr Isten, Szent Lelköt (246/546)
 IIII. *Jövel, Szent Lélek Úr Isten* (369/545)

Az énekek „tartalma”, „mondanivalója” vagy „érzelmi háttere” maradéktalanul leolvasható akár magáról a címfeliratként szolgáló rubrikáról, akár még ugyanazon az oldalon az első ének legelső versszakáról: az éneklő gyülekezet Isten áldását kéri a liturgia során következő pillanatára, a bibliai textusra és a vele elválaszthatatlan egységben szemlélt prédikációra:

*Jövel, Szent Lélek Isten,
 tarts meg minket Igédben,
 ne légyünk setétségben,
 maradjunk igaz hitben.*

De vajon miért kezdi Huszár Gál az énekek bemutatását a református istentisztelet vagy pontosabban szólva az igeliturgia kellős közepén, a közénekkel?

Aki erre a nagyon lényeges kérdésre kellő mélységben szeretne válaszolni, annak előbb nyilván meg kell ismernie és meg kell értenie a reformátor szerkesztői koncepcióját, mégpedig lehetőleg minél teljesebben, azonban már itt, már most leszögezhető legalább annyi, hogy

a) a közének jelentősége a 16. században összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint manapság; erre utal a Huszár Gál énekeskönyvében elfoglalt, kiemelt helyzete, de az is, hogy

b) nem egy versszaknyi kis szösszenetekről, „fohászzkodásokról” van szó, hanem négy, öt, sőt a negyedik darab esetében tíz versszakos komplett énekekről, ami azt jelenti, hogy az énekek terjedelme megfelel azok liturgikai értelemben vett jelentőségének.

II.

A negyedik ének után – és ez most már nem meglepő – Huszár Gál újabb rubrikával segíti az olvasói liturgikus tájékozódását: *A prédikáció után való könyörgések* (lásd Aviii lap). Az ebbe a kategóriába tartozó legelső ének fölött azonban itt még egy cím olvasható, kisebb betűkkel és más (dőlt) betűtípussal: *Az anyaszentegyháznak ellenségi ellen*. Azt a benyomást kelti ez, hogy az énekeknek e má-

⁴ A zárójelben álló két szám közül az első az 1948-as, a második a 2021-es gyülekezeti énekeskönyvre utal.

sodik csoportja kevésbé lesz egységes, mint az első, és alosztásokkal, a záróénekek ilyen-olyan, egymástól eltérő típusaival is számolni kell. Az első darab történetesen az „ellenségek ellen” könyörög:

(5⁵) *Atya Isten, tarts meg minket* (233/585).

Az ének eredeti (német) változatának a keletkezéséről és annak történelmi hátteréről Csomasz Tóth Kálmán részletesen beszámol.⁶ De mi a darab mondani-lójája itt, ebben a liturgikus pillanatban?

A református keresztyén gyülekezet meghallgatta Isten üzenetét. Vigasztalást, bátorítást, útmutatást kapott belőle. Pár pillanat, és itt az ideje, hogy visszatérjen az ellenséges, „gonosz” világba, ahol kiderül, képes-e arra, hogy a hallottak értelmében helyt is álljon. Ehhez kéri most az ihletet és az erőt:

*Ó, Szent Lélek, áldott Isten,
vigasztalj minket e földön,
légy jelen mi szükségünkben,
és minden keserűségünkben.*
(5. vers)

Viszonylag könnyű látni, melyek Huszár Gálnál az *Atya Isten, tarts meg minket* testvérei. Azok a (záró-) énekek, amelyekben az ilyen vagy olyan értelemben vett „ellenség” bemutatását és esetleg részletekbe menő jellemzését a költő a Szentlélek segítségül hívásával ellenpontozza:

A bálványimádók ellen való könyörgés

(7) *Felséges Isten, mennynek, földnek Ura*

Más könyörgés a kegyetlenek ellen

(8) *Csak tebenned, Uram Isten, vanon bizodalmunk*

Az „ellenség” címke alatt a „pogány” (vagyis a török) és a „bálványimádók” (vagyis a pápizmussal összefonódott Habsburg-hatalom) mellett, történelmileg tökéletesen érthető módon újra meg újra felbukkannak a mi magyar főuraink is. Szinte megható, ahogy a legutóbb említett ének, a jogos felháborodást félretéve, nem Isten bosszúállásáért, hanem a társadalmi megbékélésért könyörög (lásd Biiii lap).

⁵ A zárójeles (arab) számozás Huszár Gál megkezdett, de innen kezdve már elmaradó sor-számait folytatja.

⁶ Csomasz Tóth Kálmán: *Discsérjétek az Urat. Tudnivalók énekeinkről*. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest 1971, 131.

*Vedd el rólunk, kegyes Isten, e nagy soké inséget,
mert látod, hogy mind fáraók mostan a főnépek.
Lágyítsd hozzáunk, mint a viaszt, ő kemény szíveket,
hogy lehessünk mi övélek lélekben egyesek.*

(4. vers)

Ebbe a vonulatba illeszkednek bele, mégpedig teljes természetességgel, a „Magyarország siralma” típusú énekek is: az Isten Igéjével és Szentlelkével töltkezett nép útjára indul a templomból, mert el van szánva két dologra: hogy az Ige fényében szembenéz a félelmetes realitásokkal, illetve hogy a Lélektől vezéreltetve szakít mindazokkal a történelmi bűnökkel, amelyek Istent, íme, büntetésre ingerelték. Fontos látni, hogy a liturgia logikája szerint záróénekek ezek is (lásd C3v).

***A Magyarország siralma, kinek romlása és nagy pusztolása
a bálványimádásért, kegyetlen hamisságért és fertelmes élet miatt lett***

(15) *Tekénts reánk immár, nagy Úr Isten, a mennyégből*

Más siralma az Magyarországnak a Jeremiás próféta szerint

(16) *Keserves szívvel, Magyarországnak, mondhatjuk magunkról (385/583)*

Háborúságunknak idején való könyörgés

(18) *Hallgasd meg mostan, felséges Isten*

Azon nótára való könyörgés

(19) *Emlékezzél meg, mennybéli Isten*

A „gonosz” világ legvégső, önnön hitványságát is leleplező gonoszsága az lesz, hogy elmúlik, és átadja helyét annak, amit a végtelenségig halogatni látszott: az utolsó ítéletnek. Ezért Isten népének és a magyar nemzetnek a változatos versformákban megfogalmazott panasza után ott a helye a *Dies irae* parafrázisnak. Záróének ez is, és egyáltalán nem nehéz olyan istentiszteletet elképzelni, amelynek a végére éppen ez illik oda a legjobban (lásd. D6 lap).

Mégis azon nótára az utolsó ítéletről

(20) *Kérlek és intlek mostan tégedet*

III.

Kérdés, hogy az „ad hoc” liturgikai megoldásokhoz már-már reménytelenül hozzászólt utókor egyáltalán észreveszi-e, hogy Huszár Gál és az 1560/61-es énekeskönyv tanúsága szerint egész másfajta záróének is létezik. A rubrikák itt is elmondanak mindent (lásd Biiiv lap):

Az Istennek dicséretére való intés a 134. psalmusból

(9) *Úrnak szolgálói, no, dicsérjétek mindnyájan az Urat*

Hálaadás

(10) *Hálát adunk tenéked, örök Isten* (– /282)

Más hálaadás a vasárnapi prédikáció után

(11) *Adjunk hálát mindnyájan* (378/221)

Mint látható, itt nincs, vagy csak jóval kisebb hangsúllyal van szó a zord világba mint ellenséges hadszíntérre való visszatérésről: az Ige áldásáért és az istentisztelet élményéért mondott köszönet válik minden egyebet meghatározóan uralkodóvá.

A 134. zsoltár helye természetesen „*A psalmusokból való isteni dicséretetek*” között lenne, sorszámának megfelelően a 133. zsoltár után (lásd Z2v). Huszár Gál kimondottan liturgikai indíttatású szerkesztői döntése révén került át ide, a záróénekek b) kategóriájának az élére, és ilyen értelemben, mondhatni, nemcsak rendkívül szép, hanem duplán is fontos ének.

A *Hálát adunk tenéked, örök Isten* (10. szám) a 2021-es énekeskönyv egyik nagy nyeresége. Ötödik (utolsó) versszakával a liturgikus műfaj fent vázolt jellegzeteségeit talán minden egyébnél frappánsabban illusztrálja:

*Tartsd meg közöttünk ez ballott szent Igéket,
vigasztalja Szent Lelked mi szívünket,
építsd meg romlott természetünket,
dicsérhessük örökké Felségedet.*

Végül Huszár Gál híres éneke, az *Adjunk hálát mindnyájan* (11. szám) tökéletesen alkalmas arra, hogy az eddig csokorba szedett liturgikai ismeretek kontrolljául szolgáljon. Hiszen bár a kezdősora azonnal kijelöli a helyét, számos olyan verssora, fordulata van, amely pontosan szemlélve inkább gyülekező- vagy prédikáció előtti éneknek mutatná: *Ki egybegyűjtött most minket..., geryeszd fel mi lelkünket..., Világosíts meg minket..., Vezérljed útát, nyelvét / az mi lelkipásztorunknak...* és így tovább. Aki azonban az eddig elmondottakat szem előtt tartva újra végigolvassa, vagy még inkább éneklí, az meg fog győződni arról, hogy egész pontosan az, aminek Huszár Gál szánta: egy gazdag tartalmú, gyönyörűen kifuttatott záróének.

De vajon lehet-e bármit is kezdeni az itt soron következő, nagyon is ellentmondásosnak tűnő rubrikával (lásd Bviii lap)?

A prédikációnak előtte, avagy utána való könyörgés

Az Jer, mi kérjünk Szent Lelköt etc. Nótájára

(12) *Hallgass meg minket, nagy Úr Isten* (235/230)

Más könyörgés azon nótára

(13) *Keresztények ki vattok*

Hogy az Úr Isten az ő híveit minden gonosztól megoltalmazza

az ő nevének dicsőségéért

(14) *Ó, mindenható Isten*

A probléma felvetése, sőt maga a rubrika is abszurdnak tűnik, hiszen bármit énekel a hívő közösség, az vagy a prédikáció előtt van, vagy pedig utána. Azonban már eddig is bőségesen volt szó arról, hogy a két tartomány egy nagyon lényeges ponton átfedi egymást: ilyen vagy olyan értelemben mind a kettőnek lényegi eleme a Szentlélek invocációja. Úgy látszik, a reformátori ének-költők egy csoportja tökélyre fejlesztette magában a „bifokális” versszakok megalkotásának a képességét, amelyek innen nézve ezt, onnan nézve azt az értelmet adják, ékesen, csorbítatlanul. Például:

*Adj Szent Lelket a tanítóknak,
egyetemben a hallgatóknak,
hogy mind engedhessünk akaratomnak,
dicséretet mondhassunk a te Fiadnak,
Jézus Krisztusnak.*
(12. ének, 4. vers)

Prédikáció előtti olvasat: Szentlelket a lelkipászor(ok)nak a prédikáláshoz, a gyülekezetnek az elmondandók megértéséhez, mert így teljesül Isten akaratát. Prédikáció utáni olvasat: Szentlelket az Ige hirdetőjének, de ugyanúgy a hallgatóinak is, mert együtt, egymást támogatva kell engedelmisséget tanúsítanunk, s így teszünk eleget Isten akaratának.

Szegedi Kis István különösen ihletett művelője volt az ilyen fajta termékeny kétértelműségnek (14. számú ének). Verssorainak szinte folyamatos villódzását nem lesz fölösleges egy-egy közbevetett dupla kérdéssel, illetőleg a rájuk készen adódó válasszal érzékeltetni:

Ó, mindenható Isten / ki az te kegyelmességedből / az te szent igédben / magadot megjelentéd... (De mikor? Egyszer, régen, a Bibliában? Vagy most, amikor a prédikációt végighallgattuk? Válasz: mind a kétszer, is-is.)

Könyörgünk mostan néked / bocsásd meg mi bűneinket / ótalmaazz meg minket / mindenféle gonosztól... (De mikor? Most, a textus előtt, hogy az Ige hirdetésére megtisztult szívvel, felszabadultan figyelhessünk? Vagy most, amikor útnak indulunk, hogy felismert igazságodat a templomon kívül is méltóképpen képviselhessük? Válasz: mind a kétszer, is-is.)

Ótalmaazz bűneidet / kik téged felmagasztalnak / és csak benned bíznak / minden nyavalyájokban... (De miért? Mert eljöttünk hozzád, tudva, hogy csak te veheted el lelkünk terhét? Vagy hogy képesek legyünk a világban akaratom szerint eljárni? Válasz: Igen. Hogy az hitetlen népek / megismerjék hatalmasságodat / hogy a te bűneid / örökké tiszteljének!)

Különleges liturgikai esettanulmányra nyílik alkalom, mintegy ráadásképpen Sztárai Mihály éneke kapcsán (lásd C8v):

**Az Úr Istennek való hálaadás és könyörgés,
 hogy az őtől kibocsátott Evangéliomval bennünket építsen:
 kit akkor szoktunk énekenyi, mikor a község a prédikációra összevgyülekezik**

(17) Hálaadásunkban néked emlékezünk (197/285)

Ilyen eddig nem volt.

Mit takar az, hogy „mikor a község a prédikációra összevgyülekezik”? Gyülekező éneket? Introitust? Egyik valószínűtlenebbnek látszik, mint a másik.

Nincs okosabb, mint feltételezni, hogy Huszár Gál ezt a rubrikát a hozzá tartozó énekkel együtt egy ma már réges-rég hozzáférhetetlen forrásból vette, és (talán tiszteletből) szó szerint meg is tartotta, annak ellenére, hogy az általa használt liturgiarenddel nem harmonizál tökéletesen. Ha így van, akkor csak egy út marad járható: magát a szöveget elemezni, és abból olvasni ki a besorolásához szükséges információkat.

Az ének első versszaka ezzel a szóval kezdődik: „hálaadás”, és ez rögtön ki is jelöli a helyét az énekeskönyv 11–12. számú énekének a szomszédságában, a b) kategóriájú záróénekek között. Ahol a szöveg a Szentlélek Isten invocálásába kezd, mindenütt nagyon hamar kiderül, hogy a templomon kívüli világra és az abban esedékes helytállásra gondol. Például: *Gerjeszd fel Igédnek szerelmét lelkünkben... / téged szolgálhassunk e földön éltünkben.* A liturgikus műfaj meghatározása szempontjából nagy jelentősége van az újkori énekeskönyvekből kimaradt 5–6. versszaknak is, amelyekben a költő az Mt 6,33-at idézi: *Keressétek először az ő országát...*”:

*Igazságnak Atyja, ki lakol mennyégben,
 magad kötelezted szent ígéretedben,
 Szent Máté könyvének hatodik részében,
 tudjuk, hogy megmaradsz örökké ezekben:*

*Ha ki szent országod először keresi,
 a te beszédedet mindenben böcsüli,
 vagy testit vagy lelkét tud tőled kívánni,
 semmiben nem lesz en foyatkozás néki.*

Ha ezzel eldőlt, mert eldőlt, hogy a 197/285. dicséret záróének, akkor ez visszamenőleg talán valamelyest fényt vet a fölé írott rubrika két fontos, bár eddig rejtélyesnek látszó szavára. „**Mikor a község... összevgyülekezik**”: így mondta a 11. számú ének is, rögtön az első versszakában: *Ki egybegyűjtött most minket.* Vagyis ezt a fajta hálaadást a kortársak az istentisztelet végén ugyanolyan indokoltnak érezték, mint az elején. És: „**...hogy az... Evangéliomval bennünket építsen**” – ennek nem feltétlenül kell a „lélek” építésére, azaz a prédikációra vonatkoznia. Itt, mint az bőségesen ki is derült, az „élet” építésére, azaz a keresztyén hétköznapi gyakorlatára vonatkozik.

IV.

A prédikáció utáni énekkel a 16. századi református istentiszteletek egy része nyilván véget is ért. A befejezés egyik érzelmileg igen sokatmondó lehetősége olvasható le rögtön az 5. ének (*Atya Isten, tarts meg minket*) utolsó utáni versszakáról (*Adj békeességet, Úr Isten*). Ez a strófa egy teljes sorral hosszabb a többinél, vagyis nem énekelhető automatikusan ugyanarra a dallamra: valahol valamit „emelni” kell rajta. A 16. század háborús állapotait ismerve biztosra vehető, hogy esetről esetre óriási hangsúlyt kapott, mint az összes könyörgések *caeterum censeója*. De a fenti elemzések értelmében gyakorlatilag bármelyik záróének *Ite, missa esté* válhatott: *Íme, én elküldelek titeket, mint jubokat...* a pogányok, a bálványimádók, a harácsoló és erőszakoskodó magyar urak, *az anyaszentegyház ellenségei* közé (Lk 10,3). A b) kategóriás záróénekek esetében, amelyeknek a „hálaadás” a vezérszava, az összegzés és a befejezés igénye még határozottabban érzékelhető. Azonban az istentiszteletek másik – esete, gyülekezete és lelkipásztora válogatta, hogy mekkora – hányadában a liturgia folytatódott, mégpedig az úrvacsorai szertartással. Huszár Gál és az 1560/61-es énekeskönyv egyértelművé teszi, hogy az, akár csak ma, a 16. században is bűnvallással és Hiszekeggyel kezdődött (lásd B, D8v):

Bűneinknek bocsánatjáért való könyörgés

Domine non secundum peccata nostra etc.

(6) *Mennynek és földnek nemes teremtője (– /467)*

***Bűneinkről való közönséges vallástétel az Úr Istennek előtte
a keresztyéni gyülekezetben***

(21) *Mindenható Úr Isten, mi bűnös emberek (213/326)*

***Hogy az Úr Istennek Igéje közöttünk tisztán és igazán hirdettessék,
az Iuste Iudex nótájára***

(22) *Buzgó szívből, te fiaid, kegyes Atyánk, könyörgünk*

Ugyan azonról, az O venerabilis nótájára

(23) *Kegyelmezz meg nekünk, nagy Úr Isten*

Erről a „térképről” látszólag, előrefelé csúnyán „lelóg” a 6. ének. De tévedésről szó sincs: nagyon könnyen kikövetkeztethető, hogyan került jelenlegi helyére, a záróénekek közé. Ha ugyanis a liturgus elszánta magát, hogy úrvacsorás istentiszteletet fog tartani, akkor kézenfekvő rövidítés lehetett „a prédikáció után” minden további körülményeskedés nélkül a bűnvalló énekre térni, vagyis: a bűnvallást mintegy záróénekké tenni.

A liturgikus pillanat reprezentatív éneke mindenképpen a *Mindenható Úr Isten* (21. szám). Nyilván nem véletlen, hogy Huszár Gál éppen vele jelöli meg az igeliturgia és az úrvacsorai szertartás közötti határpontot.

Radán Balázs éneke (*Buzgó szívből, te fiai*, 22. szám) körül viszont mintha nem volna minden a legnagyobb rendben. Az nem kérdés, hogy Huszár Gál miért és melyik soraira gondolva tette ide a bűnvalló énekek közé:

Jól esmérjük bűneinket, minden tévelygésünket...

(5. vers)

*Rettenetes bűneinkért mind ezeket szenvedjük,
vallást tészünk felségednek, bűneinket nem fedezzük...*

(8. vers)

Ezzel szemben a rubrika, amely a „tisztán és igazán” hirdetett igéért könyörög, és amelyet Huszár Gál, szép szokása szerint, alighanem itt is érintetlenül hagyott, azt valószínűsíti, hogy maga Radán Balázs inkább „*A prédikációnak előtte avagy utána való könyörgés*”-t akart látni benne. Furcsa bár, de ez itt, bizony, bifunkcionalitás, igaz, nem egyazon liturgikus rendszeren belül, hanem mondjuk, Radán Balázs és Huszár Gál rendszere között (az 1540-es évekből, illetve 1560 tájáról). De még tovább: teljes joggal meg lehetne kérdezni azt is, hogy vajon a soron következő 23. számú ének felirata, hogy tudniillik a *Kegyelmezz meg nekünk, nagy Úr Isten „Ugyan azonról”* szólna, mint a Radán Balázsé, megfelel-e a tényszerű valóságnak? Felelet: egyáltalán nem, és ezért legalábbis valószínű, hogy ez a felirat a 23. éneket eredetileg nem Radán Balázzsal és énekével, hanem a *Mindenható Úr Istennel* kapcsolta össze (21. szám), vagyis hogy Radán Balázs csak második szándékból, utólag került a mostani helyére.

A Credo-énekek mind dogmatikai, mind liturgikai szempontból legegyszerűbb típusát a különféle hitvallások szövegének a verses parafrázisai adják (lásd H4v):

A keresztyén igaz hitnek és életnek formája, az Ave fuit nótájára

(34) *Azki akar idvözülni, életét kell jobbitani*

A keresztyén igaz hitnek vallásáról

(35) *Mi hiszünk az egy Istenben*

Azonról, az Ó, kegyes Szűz Mária nótájára

(36) *Hiszünk mind egy Istenben*

Más, az Ave Gerarchia nótájára

(37) *Az keresztyénségben igaz vallás a hitben*

Luther Márton Hiszekegyének a magyar változata (35–36. szám) a graduálkönyvek egy részében is fennmaradt, ami arra mutat, hogy a megszólaltatásában rendszerint az egész templom részt vett, egy emberként, a gyülekezeten kívül a liturgus(ok) és a liturgikus kórus is. Ha így volt, az a hitvallást már csak akusztikus szempontból is nyilván az istentisztelet egyik csúcspontjává avatta. De meg-

volt az értelme pedagógiai oldalról is, mert az ének nem könnyű, és variált strófikus szerkezete miatt alkalomról alkalomra gondos előkészítést kíván meg.

Felbukkan a graduálkönyvek anyagában az ős-Credóval nagyjából egykorú Athanasius-hitvallás is, mégpedig gregorián recitativo (psalmódia) formájában. Így persze majdnem biztos, hogy szertartási éneknek minősült, és a liturgikus kórus énekelte. A 34. ének szerzője azonban „magyar nótára” alkalmazta, és ezzel a gyülekezet egésze számára is hozzáférhetővé, elénekelhetővé tette.

Az énekek kötetben elfoglalt helye egyértelművé teszi, hogy Huszár Gál hitvallásnak tekinti a Szentháromság-dicséreteket is. Nem olyan meglepő ez, hiszen maga a Credo is egy Szentháromság-ének. Érdemes tudatosítani azt is, hogy a hitvallással 1560 táján igen gyakran éppen az antitrinitarizmussal szemben kellett állást foglalni (lásd G, H2 lap):

Azonról (tudniillik „Az idvösségnek igaz útáról”), **a Salve mater nótájára**

(25) *Imádunk mi tégedet, Szent Háromság*

A Szent Háromságnak való könyörgés

(33) *Idvőz légy, örök Úr Isten (244/ –)*

Kár lenne szó nélkül hagyni a hitvallásénekeknek és a Szentháromság-dicséreteknél egy érdekes közös sajátosságát: nem követik, sőt szemmel láthatóan kiegyenlíteni próbálják az ős-Credo formai aránytalanságát, amelynek második articulusa tartalmilag bőségesen indokoltan sokkal hosszabb az elsőnél és a harmadiknál. Luther Mártonnál például németül és magyarul is egy-egy versszak foglalkozik az Atyával, a Fiúval és a Szentlélekkel, amit nem lehetett megvalósítani, és nem is valósult meg a szélső versszakok bizonyos fokú feltöltése, illetve a közepső, a krisztologikus versszak meglehetősen drasztikus lerövidítése nélkül. Magyar példa: az *Idvőz légy, örök Úr Isten* tizenhárom strófájából négy jut az Atyára, öt a Fiúra, és megint négy a Szentlélekre (33. ének).

Ennek a tendenciának a fordítottja figyelhető meg a hitvallásénekeknek abban a harmadik kategóriájában, amelyet talán a „Krisztus-Credo” címkével lehetne megjelölni (lásd E6v, F2v):

Az idvösségnek igaz útáról, azon nótára

(24) *Tanulj meg te az úton elmenni*

Az igaz hit által való idvözülésnek módjáról, a Foelix namque decoris nótájára

(26) *Minden embernek illik ezt megtudni*

Vajon mi indította Huszár Gált arra, hogy a Credo-énekeinek sorát éppen ezekkel a nehezen, utólag szinte csak szellemi tornamutatvány-szerűen beazonosítható darabokkal kezdje? Nem tette volna jobban, ha elindul, mondjuk, Luther Mártontól, és a távolabbi, raffináltabb lehetőségeket csak lassanként, lépésről

lépésre ismerteti meg az olvasóival? Bár csak feltételesen, de azért tűrhető valószínűséggel, igenis, lehet válaszolni:

A reformátor számára a hitvallás sokkal több volt, mint egy korrekt logikával összeállított, dogmatikailag tökéletesen helytálló szöveg tökéletes felmondása. A szövegen mindig át kell sütnie, sőt, 16. századi felfogás szerint a szövegen mindig meg kell látszania, hogy ki mondja, kinek vagy kiknek mondja, és hogy milyen helyzetben mondja. Ezért majdnem biztos, hogy Huszár Gál a sorrendjével a ritkább, de éppen ezáltal talán szívhez inkább szóló, a rejtettebb, de éppen ezáltal talán még aktuálisabb igazságokat versbe öntő darabok felé akarta terelni az olvasóit.

A Krisztus-Credók általában nem egyszerűen csak a második articulus parafrázisai, ugyanis saját, önálló gondolatmenet keretében, egyéni megfogalmazásban vezetnek rá a reformatori krisztológia sarkalatos igazságaira. A *Solus Christus* tétel például így hangzik a hitvalló reformátor költő ajkán:

*Bálványt imád, ki bízik emberben,
reménységét helyheti érdemben,
idvőségét cselekedetiben,
és mindazok, kik bíznak a szentekben.*

(24. ének, 6. versszak)

Hangmegütés, dikció tekintetében a Krisztus-Credókra egyfajta oktatói-tanítói, sőt, mondhatni, prófétai tónus jellemző. A (lelki) „atya” tanítja a „fiát”, a „mester” közli az életbevágóan fontos ismereteket a „tanítvánnyal”, az átadásra váró tartalmak jelentőségének megfelelő, definitív modorban. Ez a szituációbeállítás olyan szuggesztivitással van jelen a szövegekben, hogy szinte biztosan ki kellett vetülnie a liturgia színpadára is. Más szavakkal: szinte biztos, hogy a Krisztus-Credót nem az egész templom zengte, mint akár Luther Márton Hiszekegyét, hanem talán maga a lekipásztor, talán a tanító, talán a kántor vagy egy ezzel a feladattal megtisztelt, tehetséges, érettebb korú diák. A templom népe pedig lélegzet-visszafojtva, némán figyelte, hogy miféle, eddig még csak nem is sejtett dogmatikai titkokba fog most bepillantást nyerni:

*Tanuld meg most, mi legyen az te hitöd,
idvőségre való bizonyítad,
ne kövessed amaz öt bolond szűzét,
kik meghallák, hogy igen késén költék!*

(26. ének, 3. versszak)

Nyilván ezzel függ össze, hogy a Krisztus-Credók bőségesen, és pedig a hitviták stílusában hivatkoznak pontosan megnevezett bibliai helyekre. A 24. számú

ének szerzője például alighanem fejből idéz, és így történhetik meg, hogy a Máté evangéliumát említi, holott valójában a Jn 14,6-ra gondol:

*Bizonyossággal ezt Szent Máté írja,
hogy az Krisztus tévelygőknek úta,
kik akarják ez utat nyomnia,
és Istennek beszédét hallania:*

*Én vagyok út, mint mondja az Isten,
idvösségre való bizony Isten,
az Krisztussal bizony örök Isten,
egytembe a Szent Lélek Isten.*

(2–3. vers)

Az alkalmazás, az aktualizálás területén – és jellemző, hogy ebben a műfajban ilyesmi is fölmerül – a Krisztus-Credók a lehető leghatározottabb radikalizmust mutatják. A 26. számú ének például, a dogmatikailag támadhatatlan, megvesztegethetetlen következetesség jegyében bár, de – utólagos, mai fogalmak szerint – a bántó személyeskedéstől sem riad vissza:

*Jaj azoknak, kik színnel keresztyének,
sem nagy urat, sem papot ki nem vészek,
sem parasztot, sem semmi szerzeteket,
kik tiszteken igazán el nem lépnek.*

(12. vers)

Félreismerhetetlenül magán hordozza a Krisztus-Credók ismertető jegyeit az itt soron következő, 27. számú ének is. A rubrikája azonban minthogyha egészen más reflektorokat kapcsolna be (lásd F5 lap):

A kommunikáláskor, azon nótára való dicséret és hálaadás

(27) *Jer, dicsérjük az Istennek Fiát* (286/444)

Egy pillanatig sem lehet kétség afelől, hogy Batizi András mesterműve maradéktalanul megfelel a vállalt kettős paraméterrendszernek: egyrészt osztályon felüli Krisztus-Credo, másrészt viszont tökéletesen alkalmas arra is, hogy az úrvacsoraosztás szentséges kísérőzenéjül szolgáljon. Sőt irodalmi műfaját tekintve egyedülállóan koncipiált históriás ének is, amely János evangéliuma 1. részének Krisztusát követi végig („A Logosz históriája”) a teremtés hajnalától a bűnbeesésen és az ószövetségei ígéreteken, a testet öltésen, a kereszthalálon és a feltámadáson keresztül egészen a máig, ide, ahol és amikor „mi” hitvallást teszünk, és könyörgésünkkel „arcul leborulunk”:

*Lám, te testbe érettünk öltözél,
a szép szűztől világra születél,
szent véreddel minket te megjegyzél,
igaz hitben magadnak gyűrűzél.*

*Ótalmaz meg azért az ördögtől,
ez világi sok kegyetlenektől,
szabadíts meg az mi bűneinktől,
testünkbeli fertelmességektől.*

(23–24. vers)

**Ugyan azon nótára való könyörgés,
a mi nyomorult országunknak megszabadulásáért**

(28) *Fényesség tengernek csillaga*

A rubrikája és a szövege alapján ezt az éneket (lásd G) a „Magyarország siralma” típusba, vagyis a záróénekek közé kellene besorolni. Az énekeskönyvben elfoglalt helye azonban azt valószínűsíti, hogy voltak istentiszteletek, amelyeken a gyülekezet ilyen vagy ehhez hasonló úrvacsorai énekkel vitte oda a „nyomorult” nemzet ügyét a kenyér és a bor színe alatt jelen lévő Jézus Krisztus elé.

A liturgikus szempontokat tekintetbe véve ezeken az oldalakon lett volna a helye annak a még további úrvacsorai éneknek is, amelyet Huszár Gál talán Debrecenben ismert meg, és mindenképpen Debrecenben szorított oda az énekeskönyve utolsó három, három és fél oldalára, mégpedig feltételezések szerint Méliusz határozott kívánságára (lásd Z6v):

A Krisztusnak vacsorájáról

Valaki Krisztusnak vacsoráját vészéd

A 29. énektől kezdve kivételesen nem a liturgiában elfoglalt helyének megfelelő rendben sorakozik egymás mellé nem kevesebb, mint négy ének (lásd G2v; ilyesmi eddig nem fordult elő):

A Tízparancsolat, a Saphicum carmen nótájára

(29) *Szükség megtudnunk idvőségnek dolgát*

Az Miatyánk, azon nótára, vagy másra

(30) *Mi kegyes Atyánk, kit vallunk hitünkben* (482/331)

Ugyan azon, más nótára

(31) *Mi Atyánk, ki vagy mennyégben* (483/332)

Mégis azon

(32) *Mi Atyánk, ki vagy mennyégben* (483/332)

A Tízparancsolat helye elvileg a bűnvallás előtt van: a gyülekezet az Isten törvényével szembenézve döbben rá a saját elesettségére és a bűnbánat megújításának a szükségességére. Ha Huszár Gál énekeskönyve nem a 21. ének előtt hozza, az annak a jele lehet, hogy a 16. században nem tekintették elmaradhatatlannak. De ha sort kerítettek rá, akkor is elhangozhatott nemcsak énekelve, hanem lekción formájában is. Megfordítva: ha a Tízparancsolatot végigénekelték, akkor viszont a lekipásztor érezhette ihletve magát, hogy a „közönséges vallástétel”-t egy rövidebb (prózai) bűnvalló imával helyettesítse. Ha a kettőt egymás után, elejétől végig elénekelték volna, akkor ez a bűnbánati elem erős hangsúlyozását jelentette volna, ami böjtidőn vagy rendkívüli ínség, veszedelem idején kívül nemigen minősülhetett indokoltnak.

„[...] és a Testamentomnak igéit elmondván, [a lekipásztor] imádkozásra inti a népet, és egyszersmind térdre esvén, s kezeket Istenhez felemelvén, nagy bizodalommal és ájjetatos szível elmondják a Mi Atyánkot, etc. Felkelvén, kommunikálnak [...].”

Ez a rubrika ugyan nem 1560/61-ből származik, hanem 1574-ből (lásd CCVI), de nem kérdéses, hogy hűségesen rögzíti a másfél évtizeddel korábbi óvári, kassai vagy akár debreceni történeket is. A térdelve éneklés furcsának tűnik a mai szem számára, a kortársak azonban egész biztosan nem ütköztek meg rajta, sőt, az adott, emelkedett liturgikus pillanathoz egyedül méltó liturgikus magatartást látták benne.

A 31–32. ének Luther Márton *Vater unser*ének két különböző magyar változata. Az eredetileg is magyarul versbe szedett Miatyánkot Huszár Gál előttük közli, és ez volt a helyzet a Credo-énekekkel, sőt igazság szerint, már az első két prédikáció előtti könyörgéssel is.

V.

Huszár Gál énekeskönyve, mint valami dombormű, a hiátusaival, az elhallgatásaival is árulkodik. A 16. századi magyar református istentisztelet első harmadában nem a gyülekezet énekel, hanem a liturgikus kórus. Itt a válasz az I. pontban nyitva hagyott kérdésre, és itt válik világossá az is, hogy miben állott az utólag „köz”-éneknek átkeresztelt „fő”-ének jelentősége. Az 1560/61-es rubrikákból erre még csak következtetni lehet. De annál egyértelműbben, annál bővebben beszélnek róla a későbbi, például az 1574-es szövegek (lásd CXCVI. lap):

„Legelőszér valami psalmust, azaz isteni dicséretet mondunk a Szent Vacsora kiszolgáltatásának ceremóniájában, míg a község a szent gyülekezetnek helére begyülekezik.”

Magyar nyelvű Introitus alig egytucatnyi maradt fenn a reformáció századából, és ezért nincs okosabb, mint feltételezni, hogy a református iskolákban rutinszerűen értettek az „introitus-gyártás” tudományához. Ez egyáltalán nem ördögösség: egy antifóna kell hozzá (talán a hét imaóráinak az anyagából), meg egy zsoltárvers; és valószínű, hogy az antifóna visszaismétlését megelőző doxológiát már ki sem kellett írni külön. Ha pedig néhanap valakire vagy valamire várni kellett, amint az Huszár Gál megfogalmazása alapján sejthető, akkor a zsoltárversek száma szaporítható is volt. Azt viszont, hogy ilyen esetekben itt-ott inkább „psalmus Hungaricus”-t, vagyis magyar zsoltárt énekeltek-e, csak találgatni lehet (lásd CCCXXIII. lap):

„A kommunikáláskor kedig imez Cunctipotens Kyriét mondjuk, az ő Et in terrájával egyetembe. Kivel esztendő által az Úrnak születése, szenvedése, feltámadása ünnepétől megváltva egyéb úrnapokon is szoktunk élni a kommunikáláskor: [...]”

Ez a második idézet a liturgikus kórus ordinarium-éneklésével kapcsolatban szolgáltat végtelenül értékes információkat. Kiderül belőle, hogy a 16. századi magyar protestánsok az egyházi évet négy egyenlőtlen negyedre osztották be, és más-más Kyrie-Gloria (gregorián) tételpárt énekeltek karácsonytól böjtidőig, onnan húsvétig, húsvétól pünkösdig, illetve Szentháromság vasárnapjától a következő év adventjéig számított „évközi” időben. Az 1560/61-es énekeskönyv első 37 éneke mellé ezek közül nyilván a negyedik illik oda, a *Kyrie Cunctipotens Genitor Deus*, az újkori szertartáskönyvek IV. ordinariuma.

Ezeknek az értesüléseknek a jelentőségét egy érdekes negatív tény világíthatja meg. Nikolaus Decius 1523-ban írott híres éneke, az *Allein Gott in der Höh' sei Ehr'*, magyarul: *A menny Urának tisztetel* (– / 565), a lutheri reformáció első számú Gloria-énekévé lett. A 16. századi Magyarországon azonban nincs nyoma! Viszont kizárt, hogy a magyar reformátorok ne ismerték volna egytől egyig, mind. Azt azonban elképzelhetetlennek találták, hogy az istentiszteleteik hanghordozását a legelső pillanattól kezdve ne a „vox ipsissima ecclesiae Christi”, ne a gregorián ének határozza meg.

Ugyanígy nem jutott volna eszébe a 16. századi Magyarországon senkinek sem, hogy a gyülekezet számára Sanctus-parafrázist fabrikáljon. Hiszen az úgynevezett Praefatio, amely a lelkipásztor és a liturgikus kórus felelgető énekével kezdődik, a lelkipásztor szólisztikus hálaadó imájában folytatódik, és a kórus csúcspontszerű Sanctus-énekében ér célba, úgy, ahogy Huszár Gál 1574-ben kétszer, karácsonyra és húsvétra is kikottázza, valóban végképp nem arra való, hogy a gyülekezet „aktivizálására” szolgáljon, hanem sokkal inkább arra, hogy a jelenlévők minél teljesebb figyelmét, vagy ami nagyjából ugyanaz: minél intenzívebb áhítatát provokálja. Negatív megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy egy

kórus nélküli úrvacsorás istentisztelet duplán is abszurdumnak minősült volna a 16. századi magyar liturgikus közgondolkodás számára.

Egy ellenpélda újra megvilágosító erejű lehet. Luther Márton Sanctus-éneke nyilvánvalóan nem arccal a liturgia felé íródott, hiszen egyszerűen nem kapcsolódik a Praefatio végéhez. „[...] minék okáért az angyalokkal és az arkangyalokkal / és minden hatalmas uralkodókkal / s az mennyei ítélő seregekkel / dicséretet te dicsőségednek éneklünk / mindörökké ezt mondván: [...]” (*Jesaja, dem Propheten das geschah*) – hát, ez így nem működik, és nem is működhetett soha. Ebből természetesen nem az következik, hogy Luther Sanctus-éneke „rossz”, hanem hogy egy másik liturgikus szemléletmód megnyilvánulása.

De vajon miért hiányzik teljességgel az Agnus Dei mind a graduálkönyvekből, mind a kancionálékból? A magyarázat felé egészen biztos, hogy a liturgia színpadszerűségének tudatosításán keresztül vezet az út. A klasszikus (római) rendtartásban az Agnus Deire már a Miatyánk után kerül sor, közvetlenül az úrvacsoravétel előtt. Az ostya vagy a kenyér és a bor ebben a pillanatban már az oltáron vagy az Úr asztalán – Huszár Gál szép szavával élve – „készen vagyom”,⁷ és a gyülekezet soraiból is jól látható. Ezért a magyar reformátorok egyszerűen elhagyták az Agnus Deit, nem mintha a bibliai, bár apró beavatkozással imádsággá stilizált szöveggel szemben kifogásuk lett volna, hanem azért, mert ki akartak térni annak a 16. századi fogalmak szerint valóban fatális félreértés útjából, hogy mi most, „ott”, ahhoz a darab kenyérhez imádkozunk.

Az ellenpróba lehetősége itt is szinte magától adódik. Az Agnus Dei ugyanis a reformátori liturgiában mégiscsak jelen van, csak éppen nem az úrvacsorás főistentisztelet, hanem a böjti „Litania maior” végén:⁸

*Istennek Báránya, Jézus Krisztus,
 ki elvészted ez világnak bűneit,
 Irgalmazz minékünk!*
*Istennek Báránya, Jézus Krisztus,
 ki elvészted ez világnak bűneit,
 Kegyelmezz minékünk!*
*Istennek Báránya, Jézus Krisztus,
 ki elvészted ez világnak bűneit,
 Könyörülj mirajtunk! Amen.*

⁷ Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok. Komjátí 1574.* Hubert Gabriella tanulmányával. Bibliotheca Hungarica Antiqua XIII/1. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest 1986, CCVv.

⁸ Kálmáncsai Graduál 1622–1626. A graduált átírta, jegyzetekkel ellátta és tanulmányt írt Ferenczi Ilona. Szerk. és tanulmányt írt Pap Gábor. Nemzeti Kincseinkért Egyesület, Kecskemét 2005, 22. szám.

Kár lenne említés nélkül hagyni, hogy a Kálmáncsai Graduálban az akklamációk vége (*Irgalmazz minékünk..., Kegyelmezz minékünk..., Könyörülj mirajtunk*) piros tintával van kiemelve, ami szinte bizonyosan annak a jele, hogy a responsumot a gyülekezettől várták. A lejegyzés dátuma: 1622. jan. 30.

De az alapkérdésre visszatérve: itt a bizonyíték arra, hogy az Agnus Dei ellen nincs, még reformátori szemmel nézve sincs semmi, de semmi kifogás. Vagyis hogy a főistentiszteletből csak „a hitben erőtelen testvérek”-re tekintettel maradt el (1Kor 8. rész).

Míndezeken kívül besorolásra és kiértékelésre kínálja magát az 1560/61-es énekeskönyv egyetlen, liturgikai szempontból valóban „eltévedt” darabja, mégpedig nemcsak a külsőleges értelemben vett teljesség kedvéért, hanem azért is, mert még további tanulságokat kínál. A meglepett olvasó *A Krisztus születéséről való dicséretok*, vagyis a karácsonyi kanciók után bukkan rá (lásd M4v):

Precatio ad Deum Spiritum Sanctum ante sacram contionem

(Könyörgés a Szent Lélek Úr Istenhez a szentbeszéd előtt)

Könyörögjünk az Istennek Szent Lelkének

A rubrika majdnem pontosan egybevág az I. énekével (*Jövel, Szent Lélek Isten*), éppen csak az „ajándék” szó hiányzik belőle. A vers szövege sem utal a karácsonyra. De akkor hogyan kerülhetett erre a helyre?

Hubert Gabriella már 1986-ben megkockáztatta azt a „talán nem túl merész” feltételezést,⁹ hogy Huszár Gál ezt az énekét „már az énekeskönyv nyomtatása közben szerezte”, vagyis hogy az technikai és kronológiai okok miatt „lóg ki” a sorrendből, ugyanis a 16. században utólag már nem lehetett belenyúlni egy kész ívbe. Nagyon könnyen lehet, hogy igaza van. De igaza lehet Borsa Gedeonnak is, aki a kötet nyomdatechnikai elemzése során arra a következtetésre jut, hogy „a karácsonyi énekek mind a Huszár Gál akadályoztatása [értsd: bebörtönöztetése] idején, Kassán készült íveken található”.¹⁰ Ha ez így van, akkor az éppen halálos veszélyben lévő, raboskodó Huszár Gált a munkatársai lepték meg e liturgikai szempontból nem éppen a legszakszerűbb betoldással. Nagy kérdés, hogy örült-e neki. Viszont akárki is volt az a személy, aki Huszár Gál *Precatióját* a jelenlegi helyére tette, egyet már egész biztosan tudott, egész biztosan látott: hogy nincs mire várnia, mert ebben a kötetben nem lesznek pünkösdi énekek.

⁹ Ld. Hubert Gabriella: Huszár Gál: A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretok és imádságok, Komjáti, 1574. In: Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretok és imádságok*, 1574, (1003–1022) 1016.

¹⁰ Ld. Borsa Gedeon kísérőtanulmányát (Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretok és imádságok*, 1560/61), 68.

Hogyhogy? Úgy, hogy a pünkösdi énekek azonosak „*A Szent Lélek ajándékáért való*”, „*prédikáció előtti*” könyörgésekkel, és pedig annyira, hogy későbbi énekeskönyvekben e rubrika alatt jelennek meg, például magánál Huszár Gálnál is, 1574-ben (lásd CCCXV). Ez pedig minősíti az istentiszteleti koncepció egészét.

Gyakran lehet hallani azt az egyháztörténelmileg valószínűleg helytálló megfogalmazást, amely szerint „minden vasárnap egy kis húsvét” (ApCsel 20,7; 1Kor 16,2). Huszár Gál liturgikus koncepciója más: „minden istentisztelet egy kis pünkösd” (ApCsel 2, Heidelbergi Káté, 54. felelet: „[...] Isten Fia a világ kezdetétől annak végéig, az egész emberi nemzetségből, Szentlelke és Igéje által, az igaz hit egyességében, magának egy kiválasztott gyülekezetet gyűjt egybe [...]”). Egyébként 1560/61-ben külön Szentháromság-vasárnapi énekek sincsenek. Aki nem értené, hogy miért, az olvassa el újra a IV. pont alatt a Credo-énekekről szóló bekezdéseket.

VI.

A verses zsoltárparafrázisok liturgikus rendeltetésével kapcsolatban megint csak Huszár Gál adja meg a döntő információt, igaz, megint csak nem 1560/61-ben, hanem 1574-ben:¹¹

E psalmust mi ekképpen csináltuk Rhytmussal való énekbe, azokért, akik csak magyar módra való versökkel akarják énekelni. A nótája: Jer, emlékezzünk, ű keresztyén népek, a nagy Istennek az ő jóvoltáról etc.

Jer, örvendezzünk az Úr Istennek (– / 174)

A rubrika a vasárnap reggeli első imaóra, a „prima” úgynevezett invitatoriumára, a 95. zsoltárra vonatkozik, amelyet Huszár Gál az előző két és fél oldalon bibliai prózaként, gregorián énekbeszédre előkészítve közöl. Most azonban az derül ki, hogy vannak, talán nem is éppen kevesen, akik örülnének, ha a zsoltárnak nemcsak a szövege volna lefordítva, hanem magyar volna a verselése és a dallama is. A reformátornak ezzel az igénnyel szemben a leghalványabb kifogása sincs. (Érdekes, hogy a szakirodalom nem mondja, hogy a máris következő, verses 95. zsoltárt ő maga írta, pedig az idézett rubrika ezt elég magas százalékban valószínűsíti.)

De a rubrikában megfogalmazott felhatalmazás értelemszerűen kiterjeszthető, sőt ki is terjesztendő az összes imaórára és azok összes zsoltáira is. Az 1560/61-es énekeskönyvvel egy kötetben megjelent, Kálmáncsehi Sánta Márton nevéhez kapcsolt (debreceni) prima-rend vasárnap reggeli szertartása például ezek szerint a következőképpen alakul (lásd a ív):

¹¹ Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok, 1574*, III.

(Invokáció – Huszár Gál magától értetődőnek tekinti, és itt nem közli.)

Hymnus *Iam lucis orto etc.*

Immáran az nap feljövén (491/651)

Antiphona

Téged egynek állatban

Psalmus VI.

Domine ne in furore tuo arguas me

Uram, az te haragodban ne fedd meg engemet

(az antifóna visszaismétlése – külön jelzés nélkül)

Vagy:

Az hatodik psalmus

Domine ne in furore tuo etc.

Szent Dávid király, bűnei ellen

2. Hatalmas Isten, nagy haragodban (– / 151)

Psalmus XII. (XIII.)

Usquequo, Domine, oblivisceris me in finem

Míglen felejtés el engemet, Uram, vajon s mindéltig-é

(az antifóna visszaismétlése – külön jelzés nélkül)

Alternativa nincs,

mert 1560/61-ben

„magyar módra” megverselt

13. zsoltár még nem létezik

(Capitulum – igeolvasás, külön jelzés nélkül)

Responsorium

Jézus Krisztus, élő Istennek szent Fia

Imádság

Mindenható és irgalmas Úr Isten

Vagy:

Más imádság a békességért

Örök, mindenható Úr Isten

Benedicamus (záróáldás) **a Magnae Deus nótájára**

Örüljünk, mi áldottak és választottak mennyországgra

Az imaórák zsoltárainak ad libitum helyettesítésével kapcsolatos lehetőségek, mint az jól látható, 1560/61-ben még nem korlátlanok. Hiszen debreceni énekeskönyvében Huszár Gál még összesen „csak” 37 zsoltárparafrázist tud közreadni. Ráadásul ezek sem valamiféle egyeztetett, célszerű munka- és ütemterv alapján jöttek létre, hanem szerzőik igényeit és „ad hoc” preferenciáit tükrözik. Így állhat elő az a helyzet, hogy a szükséges 150 magyar zsoltár jó háromnegyede

ugyan hiányzik még, viszont van olyan darab, amelyik négy különféle versformában, négy különböző dallammal is rendelkezésre áll (lásd T2v).

LI. Psalmus

Miserere mei, Deus, secundum

Úr Isten, irgalmazz nekem

Azon psalmus, más nótára

Mindenható Úr Isten, szívéink retteg szüntelen

Azon LI. psalmus, melyben Dávid, minekutána vétkezett volna, az Istentől bűneinek bocsánatját kéri, 2. Reg. 11. (2Sám 11. rész)

Légy irgalmas, Úr Isten, minékünk (221/ –)

Azon psalmus más nótára

Háborúsága Dávid királynak egykoron nagy vala

2. Atya Úr Isten, könyörülj rajtam, te nagy jóvoltodért (219/164)

A zsoltárparafrazisok száma, persze, ahogy az idő telt, évről évre, helyesebben énekeskönyvről énekeskönyvre, lassan, de biztatóan emelkedett ugyan, mégsem nehéz elképzelni, mekkora megkönnyebbülés és mekkora öröm lehetett, amikor 1607-ben Szenci Molnár Albert *Psalterium Ungaricum*a kijött a nyomdából. Itt volt végre a magyar verses változata bármelyik imaóra bármelyik zsoltárának!

(Szenci Molnár Albert zsoltárait a puritánusok, alig pár évtizeddel később, megpróbálták más kontextusba helyezni. Azonban fontos tudni, fontos látni, hogy ő maga teljes tudatossággal a reformátornemzedékek munkáját akarta folytatni, és nem a korábbi énekszerzők konkurenciájaként értelmezte önmagát. Munkámhoz – így írja – „nem oly szándékból fogtam, hogy az előbbeni szokott énekeket ki akarnám venni az híveknek kezekből [...]”).¹²

VII.

A protestáns főistentisztelet egyházzenei értelemben vett „berendezésüül” szolgáló első 37 ének után ajánlatos a számozást előlről kezdeni. A kötet ugyanis itt, ezen a ponton, „a keresztyéni gyülekezetben való éneklések”-nek egy újabb összefüggő tartományába hívja az olvasóit (lásd I ív):

Halott temetéskor való éneklés

[In pompa funebri quam canunt]

[Amit a gyászmenetben szoktak énekelni]

(1) *Emlékezzünk, mi, keresztyén népe*

Azonról, a Conditor alme nótájára

¹² Szenci Molnár Albert *költői művei*. Sajtó alá rendezte Stoll Béla. RMKT XVII/6. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971, 15.

[Cantio funebris]

[Gyászének]

(2) *Adj idvösséges kimúlást***Azonnól**I ***Cantio quando cadaver in terram ponitur***

[Ének akkorra, amikor a holttest a földbe tétetik]

(3) *Jer, temessük el a testet (415/608)***Más, azon nótára, az Ézsaiásból****[Cantio funebris cum cadaver reconditur]**

[Gyászének akkorra, amikor a holttest betemetetik]

(4) *Az Istennek jóvoltáról***Mégis más****[Christianus quidam sacerdos, ab Archiepiscopo combustus****Anno Domini MDL]**

[Valamely keresztyén pap, akit az érsek megégettett az Úr 1550. esztendejében]

(5) *Megszabadultam már én a testi haláltól (414/607)***Az halálról való emlékeztetés**

[–]

(6) *Ember, emlékezzél a szomorú halálról*

Szögletes zárójelben az (1566-os) *Várad Énekeskönyv*¹³ latin nyelvű rubrikái kínálják magukat egybevetésre, amelyek ezen az egy területen, érdekes módon, még a Huszár Gáléinál is informatívabbak. Kiderül belőlük először is az, hogy a gyászmenetben, amely nyilván a halottas háztól vagy előkelőségek búcsúztatásakor, talán a templomból vonult a temetőbe, a református keresztyén gyülekezet az 1. számú éneket mondta (*Emlékezzünk, mi, keresztyén népek*), az utcákat az 1Kor 15,22–23 és 49–50 evangéliumával téve visszhangossá:

*Mint Ádámban mindnyájan megholtunk,
az Krisztusban ugyan megéledünk,
mert az Krisztus első támadásunk,
őutána mi is feltámadunk [...].*

*Ha viseltük Ádámnak ábrázatját,
Krisztusnak is viseljük ábrázatját.
Ez test és vér az Isten országát
nem bírhatja semmi vigasságát.*

¹³ *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretnek*. Várad 1566. Szerk. Varjas Béla, bev. Schulek Tibor. Bibliotheca Hungarica Antiqua IX. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.

Ami odakint, a temetőben történt, abból a rubrikák alapján két mozzanat különíthető el: a koporsó alábocsátása („depositio”, 3. ének) és behantolása („reconditio”, 4. ének). A lelkipásztor megszólalására sor kerülhetett akár már az első előtt, akár a kettő között.

A 4. számú ének (*Az Istennek jóvoltáról*) némiképp meglepő módon Ézsaiás könyvéből akarja megalapozni a feltámadás reménységét. Valószínűleg az 57. rész első három versére (*Az igaz ember elvész, és senki sem törődik vele..., de békeségre jut, és fekvőhelyén pihen*), továbbá a 15. verssel kezdődő szakaszra gondol (*Mert nem örökké perlek, és nem vég nélkül haragszom..., meggyógyítom és vezetem őt, vigasztalással fizetek neki és gyászolóinak*).

Az 5. számú ének rubrikája történelmi és nem liturgikai utalást hordoz, és pedig igen értékeset. Arról tanúskodik, hogy a 16. századi magyar reformátusok igenis ápolták az egészen bibliai értelemben vett „szentek” emlékezetét, és igenis számontartották mártírjaikat. Azt sem árt tudatosítanunk, hogy az a törvény, amelynek alapján a rubrikában említett (esztergomi?) érsek eljár, röviddel az énekeskönyv kibocsátása előtt még akár Méliusz Péter, akár Huszár Gál sorsát is megpecsételhetette volna, hiszen mind a ketten baljós kimenetellel fenyegető fogságot szenvedtek hitükért. Szövegét tekintve az 5. számú ének (a 6. számúval együtt) leginkább a temetésnek talán az eddigiekben még nem említett, legelső stációjához illik, amikor az egybegyűltek „elbúcsúztatják” az elhunytat a házától és a családjától, s egyben mintegy önmagukat is emlékeztetik az embersors kikerülhetetlen törvényszerűségeire (*„Cantio quando cadaver tollitur”* – mondhatná a *Váradi Énekeskönyv*, *Ének akkorra, amikor a holttest elvitetik*).

Ezek szerint éppen csak a 2. számú énekről nehéz közelebbit mondani (*Adj idvösséges kimúlást*), amelyet alighanem a debreceni énekes diákok számára készített a rektoruk, Dézsi András. Tartalma szerint odaillik a fent említett stációk közül akár az elsőre, akár a másodikra. Az énekeskönyvben elfoglalt helye az utóbbit teszi valószínűbbé.

Mint látható, az ilyenfajta temetésnek formai szempontból semmi, de semmi köze nincs ahhoz, amit Huszár Gál a megelőző oldalakon az „istentisztelet” kategóriájában bontott ki. Érthető ez, hiszen a reformátorok dogmatikai okból egyenesen tiltakoztak volna az ellen, hogy bárki is „protestáns Requiem”-et konstruáljon. Újabb kori, de találó kifejezést használva éppen ezért a 16. századi református temetést paraliturgikus cselekménynek lehet, sőt kell is nevezni, mint ahogy paraliturgikusnak minősülnek a temetési kanciók után következő énekek is. A kérdés csak az, hogy a szónak milyen értelmében.

Először is: melyik darabokról van szó?

A Krisztus születéséről való dicséretek

(13 ének, közülük kettő latinul is)

A Krisztus feltámadásáról való dicséreték

(8 ének)

A Krisztus mennybe menéséről

(2 ének)

Huszár Gál alapszintű ismeretére van szükség már csak ahhoz is, hogy valaki észrevegye, hogy itt, bizony, kérdések merülnek fel. Hogyan? Az istentisztelet „liturgiája” egyrészt, másrészt az ünnepi kanciók a „paraliturikus” részben a temetési énekek után?

Még sarkítottabb a helyzet 1574-ben, amikor a nyomdász-reformátor egymás után nem kevesebb, mint 15 karácsonyi kanció szövegét közli (lásd CLXXV), majd rátér a karácsonyi úrvacsorás nagyistentiszteletre, amelyben ezek közül egyetlenegy sem fog szerephez juttatni. Ugyanígy, hosszú oldalakkal odébb (lásd CCLVII) tételről tételre bemutatja a húsvéti nagyistentisztelet lefolyását, sőt már a húsvéti vecsernye leírásán is túljut, és még csak akkor keríti sorra „***A Krisztusnak kínszenvedéséről és feltámadásáról való isteni dicséreték***”-et.

Hogyan? Hát a kettőnek nincs köze egymáshoz? A kérdés természetesen a kérdezőt is jellemzi.

Az újkori szemlélet fő-fő nehézsége ezen a ponton onnan származik, hogy mi legkétségbeesőbb 1948 óta próbáltuk meg beleszuszakolni a kanciókat az istentiszteletbe, sőt, bele is szuszakoltuk. Eközben feledésbe merült az a döntő ismeret, hogy az istentisztelet, akár a Huszár Gál-féle alternatív lehetőségekkel bőségesen fellazított, mégis definitív formájában, akár másként, de *van*, és nem minékünk kell dalszerű elemek „ad hoc” társításával úgy-ahogy összeeskábálnunk. Ezzel együtt, a másik oldalon, ami nem kisebb kár, elveszett a reformátori énekkultúra táptalajául szolgáló paraliturikus szituációk egész rendszerének még csak az emlékezete is.

Vajon sikerülhet-e most, ha csak feltételesen, ha csak részlegesen, de valami módon mégiscsak előbányászni?

1. A 16. századi „éneklő református egyház” éneklő református egyháztagokból állott, akik a nap bármely órájában, ha csak tehették, énekeltek. Énekeltek a férfiak a szántóföldön és a műhelyben, az udvarban és az istállóban; énekeltek az asszonyok az udvarban, a konyhában és a mosókonyhában; énekeltek munka közben, és énekeltek, ha leültek pár percre megpihenni. Hogy mit? Valószínűleg nem súlyos liturgikus tételeket, hanem Kálvin Jánossal szólva a „chanson spirituelle”-eket, lelki énekeket, a „magyar nótán” lévő kanciókat. Az 1560/61-es énekeskönyv ajánlólevelében Huszár Gál indirekte maga is tanúsítja, hogy ez így volt:

„Bizony, annyi vakságba az emberi nemzet nem esett volna, s most sem forgana ilyen nagy szertelenségben [...], annakfelette pedig az isteni dicséretekkel sem élne természete ellen a korcsomákon és egyéb zabáló helyeken [...]”¹⁴

Magyarul ez azt jelenti, hogy vannak, s talán sokan vannak, akik a magyar kanciókkal úgy át vannak itatva, hogy még részességükben is azokat gajdolják.

Akik ma nagyapa- vagy nagymamakorban vannak, azok még emlékezhetnek arra, hogy az ő nagyszüleik korában ez az éneklő emberfajta még nem számított kihaltnak. Érdeemes ezzel kapcsolatban egy irodalmi szintű tanút, Szabó Magdát is meghallgatni:

„Imádkozni apám tanított, őtőle ismertem meg egyházunk énekeit is. Jól ismerte a zsolnárokat, dicséreteket, hányszor láttam őt, ahogy leereszti a könyvét [...], aztán minden előzmény nélkül egyszer csak valami szenténekbe fog szép baritonján [...]. Éneke nemcsak azért volt kifogyhatatlan örömök tárháza a számomra, mert annyira szerettem őt, még csak nem is amiatt, hogy olyan kellemes volt a hangja, hanem mert amit énekelt, varázsos volt, titokzatos, csupa rejtelmes szépséggel teli. Uram, ki léssen lakója a te felséged sátorának [...] énekelte, s ezen úgy el lehetett tűnődni [...]”¹⁵

2. Az éneklő református egyháztagok azután éneklő református családdá szerveződtek, legkésőbb, amikor eljött az este. Különösen a hosszú téli estéken voltak a családtagok a hosszas együttlétre és a hosszas együtt éneklésre úgyszólván „elítélve”, hiszen a világítás drága volt. Ilyenkor nagyon a helyén lehetett a többi között például egy sok versszakos, históriás típusú kanció, amelybe egy megfelelő fantáziával megáldott apuka vagy anyuka még akár bele is improvizálhatott. Azt már külön mondani sem kell, hogy az ilyen esték nyilván egyedülállóan értékes alkalmak voltak mind a gyermekek vallásos nevelésének, mind a zenei anyanyelv továbbplántálásának.

A nagyobb család, a gyülekezet körében is nagyon könnyű hasonló együtt éneklést elképzelni. A hétköznapi, vagy akár az ünnepi vecsernye végeztével a gyülekezet vagy annak egy része ottmarad a templomban, hogy együtt énekeljen még egy fél órát, de akár többet is. Karácsony táján, amikor a nap hamar lenyugszik, ehhez meg kellett szervezni a gyülekezeti tagok (utcánkénti?) lámpás hazakisérését, mert közvilágítás nem volt, és a közbiztonság pedig sok helyütt kívánnivalókat hagyott maga után, de a gyülekezet férfi tagjai, ha éppen hadiállapot nem volt, ezt biztosan megoldották. Természetesen annak sem volt akadálya, hogy a vecsernye kezdetét adott napon korábbra hirdessék meg.

¹⁴ Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek, 1560–1561*, A2v.

¹⁵ Szabó Magda: *Hitélet*. In: uő: *Ókút*. Európa Könyvkiadó, Budapest 2000, (85–98) 88.

A vasárnapi vagy ünnepnap reggeli szertartás, a „prima” és a nagyistentisztelet között valószínűleg nem volt már érdemes hazamenni, különösen azoknak, akik messzebb laktak. Ők nyilván nem némán ülve várakoztak a templomban, de az sem valószínű, hogy a Credót gyakorolták volna. A valószínűség szintjén bár, de itt is csak egy opció marad: a magyar ének, a kanció.

3. A lakodalmi kancióéneklés egy érdekes és minden bizonnyal jellemző esetét a közelmúltban Batizi Andrásnál sikerült kimutatni.¹⁶

4. A kancionálé, már ahol be tudták szerezni, iskolai tankönyv is volt. Erre emlékeztet különösen a Huszár Gál karácsonyi énekei között felbukkanó latin nyelvű (lásd K4v), illetőleg bilingvis kanció (*Dies est laetitiae*, illetve *Puer natus in Bethlehem / Gyermekek születése Bethlehemben*; lásd K7v).

5. Ezek után alighanem érzékelhető, hogy a paraliturgikus alkalmak a 16. században értelmes, kerek egészzé álltak ugyan össze, de mégsem alkottak olyan szigorú elvek szerint megszerkesztett „térképet”, mint a liturgia. A nem törvényszerű rendben ismétlődő, ennek ellenére valószínűleg mégsem éppen ritka esetek példajaként érdemes lesz még egy lehetőséget fölillantani.

Előfordulhatott, hogy a gyülekezetnek olyan látogatója vagy látogatói érkeztek, akiket illet megvendégelni, például egy úton lévő prédikátor akár egyedül, akár a családjával. A lakoma ilyenkor egész biztosan nem szorítkozott a fogások föltalálására és elköltésére, hanem közbe-közbe, utána esetleg hosszabban is, sorra kerültek szellemi táplálékok is, amelyek közül egy-egy kanció sem hiányzott. Ha a vendég nevezetes férfiú volt, nyilván nem maradt el az ő (verses) válasza sem. De meglátogathatta a gyülekezetet a templom és az iskola fenntartásáért felelős földesúr is, esetleg éppen az ezekkel kapcsolatos problémák tisztázása végett. Az aktualitások megbeszélése után természetesen őt is illet megkínálni, és ez alkalomra az iskola diákjai máris készen állhattak két-három kancióval, és így tovább, és így tovább...

VIII. Konklúzió

1. A 16. századi magyar protestáns istentisztelet és istentiszteleti éneklés kutatásában Huszár Gál reformátori munkásságának jelentőségét egyszerűen nem lehet túlbecsülni.

2. A 16. századi magyar református istentisztelet morfológiájával kapcsolatos agnoszticizmus, amely a 19–20. század folyamán még talán-talán menthető volt egy darabig, a 21. században már semmi szín alatt sem tartható fenn tovább.

¹⁶ Karasszon Dezső: Ki énekelje a cantionalét? In: *Theológiai Szemle* 2022, megjelenés előtt.

Felhasznált irodalom

- A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték.* Várad 1566. Szerk. Varjas Béla, bev. Schulek Tibor. Bibliotheca Hungarica Antiqua IX. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.
- Czeglédy Sándor: Méliusz ágendája és himnológiai tevékenysége. In: Bartha Tibor (szerk.): *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Studia et Acta Ecclesiastica* 2. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1967, 353–391.
- Csomasz Tóth Kálmán: *Dicsérjétek az Urat. Tudnivalók énekeinkről.* Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest 1971.
- Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték.* Kálmáncsehi Márton: *Reggeli éneklések. 1560–1561.* A kísérő tanulmányt írta Borsa Gedeon. Bibliotheca Hungarica Antiqua XII. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983, Aiiiii lap. [Faksimile kiadvány.]
- Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok. Komjáti 1574.* Hubert Gabriella tanulmányával. Bibliotheca Hungarica Antiqua XIII/1. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Budapest 1986.
- Karasszon Dezső: Ki énekelje a cantionalét? In: *Theológiai Szemle* 2022, megjelenés előtt.
- Kálmáncsai Graduál 1622–1626. A graduált átírta, jegyzetekkel ellátta és tanulmányt írt Ferenczi Ilona. Szerk. és tanulmányt írt Pap Gábor. Nemzeti Kincseinkért Egyesület, Kecskemét 2005.
- Szabó Magda: Hitélet. In: uő: *Ókút.* Európa Könyvkiadó, Budapest 2000, 85–98.
- Szenci Molnár Albert költői művei.* Sajtó alá rendezte Stoll Béla. RMKT XVII/6. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971.

* * *

Gallus Huszár's Debrecen church hymnal (1560/61) is a rich source for 16th century Hungarian Reformed service singing, uniquely distinguished by its musically notated melodies. The current study investigates its so-called rubrics, short (or sometimes longer) liturgical annotations, which, on the one hand, outline the course of the church services of his era, and, on the other hand, provide a glimpse into the contents of the individual liturgical moments, both on a theological and an emotional (or poetical) level. They allow us to distinguish the genres of hymns used within the worship services (chief services, canonic hours, para-liturgical occasions). The current article would like to contribute to the renewal of today's Reformed worship that is long overdue, and which ought to follow the spirit of the Reformation. One will find here the most important pieces of information, as well as the inspirational bases for such a reform.

Keywords: church music, Gallus Huszár's Debrecen church hymnal (1560/61), Reformed worship.